

Каменева И. А. Мовні засоби метафоричної інтерпретації моделі “життя – смерть” у поезії Ф. І. Тютчева.

Стаття присвячена аналізу метафоричної моделі “життя – смерть”, яка є однією з найважливіших складових поетичної картини світу Ф. І. Тютчева. Розглядаються лексичні засоби з темпоральною семантикою, які репрезентують поняття життя і смерть, що дозволяє виявити особливості їх образного втілення поетом.

Ключові слова: метафорична модель, життя, смерть.

Kamyenyeva I. A. Language interpretation of metaphorical model “life – death” in the poetry of F. I. Tyutchev.

The article deals with the analysis of metaphorical model “life – death” in the poetry of F. I. Tyutchev. The article contains the lexis with temporal semantics, representing the concepts life and death and making it possible to show the peculiarities of poet's figurative representation. Special attention is given to investigation of metaphorical images of life and death correlating with emotional and psychological states and sacral concepts as well as the article is devoted to revealing cognitive classifiers of life and death. It is argued that poetic images of life and death exist not by itself but enter a group of similar images and thus represent a certain “variant” among others, realizing a kind of metaphoric “invariant”. The latter existing in the poetic conceptual view of the world, finds various linguistic expression. Peculiarities of life and death reflection in the poetry of F. I. Tyutchev are determined on the basis of anthropomorphical categories.

Keywords: metaphorical model, life, death.

Л. В. Кравець
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

КОНЦЕПТУАЛЬНА МЕТАФОРА В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ХХ СТ.

У статті описано закономірності змін концептуальної метафори в мові української поезії ХХ ст. Розкрито механізм формування метафори. Схарактеризовано іманентні ознаки концептуальної та художньої метафор. Доведено, що концептуальна метафора є основою виникнення художньої метафори. Визначено лінгвокогнітивну основу та соціокультурні детермінанти динаміки концептуальної метафори. Визначено найпродуктивніші концептуальні метафори та проаналізовано їх динаміку в досліджуваних джерелах. Виявлено хвилеподібний характер процесів метафоризації в мові української поезії ХХ ст.

Ключові слова: концептуальна метафора, художня метафора, динаміка концептуальної метафори, донорська зона, реципієнтна зона, метафорична проекція, аналогізація, профілювання, мова української поезії.

Метафора – це один із найпродуктивніших способів збагачення мови, який здавна привертав увагу філософів, логіків, мовознавців. Тривалий час її вважали образним засобом, заснованим на переносному вживанні слів і призначеним орнаментувати художній текст та забезпечувати успішність впливу його на адресата. Інтелектуальний розвиток людства в другій

половині ХХ ст. та зміна світоглядних парадигм розширили сферу використання метафори і спричинили переосмислення її ролі в мовно-мисленневих процесах.

Наприкінці ХХ ст. метафоричне конструювання реальності почали трактувати як вид спеціальної рефлексії, а метафоризацію – не лише як спосіб номінації нових реалій, а і як поєднання різних шарів знань в осмисленні вже відомого. Метафору сучасні вчені розглядають переважно як ментальне явище, як основний спосіб творення нових концептів у мовній картині світу. І хоч таке тлумачення протиставляють традиційному, пов'язаному із вченням Арістотеля, все-таки варто наголосити, що саме цей філософ одним із перших указав на пізнавальний потенціал метафори. Згодом на її зв'язок із мисленням звертали увагу Дж. Віко, Ф. Ніцше, А. Річардс, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Маккормак, П. Рікер, Е. Кассіерер, М. Блек та ін., на психічну природу – Г. Пауль, К. Бюлер та ін. Найближча до сучасної когнітивної теорії концепція американського дослідника другої половини 70-х років ХХ ст. Дж. Джейнса. Він уважав метафору одним із основних шляхів формування і вияву концептуальної картини світу. Засадничі положення когнітивного підходу викладені в діяльнісній теорії концептуальної метафори (Дж. Лакофф, М. Джонсон) та розвинені й інтерпретовані в багатьох наукових школах і напрямках вітчизняної і зарубіжної лінгвістики.

Мета статті – схарактеризувати концептуальну метафору в мові української поезії ХХ ст., розкрити її динамічний характер. Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання: 1) описати механізм концептуальної метафори; 2) визначити й схарактеризувати типи метафор; 3) з'ясувати чинники, що спричиняють динаміку концептуальної метафори; 4) розкрити динамічний характер концептуальної метафори.

У репрезентованому дослідженні актуалізовано лінгвофілософську теорію Дж. Лакоффа і М. Джонсона, за якою *метафора* – ментально-мовне явище, що виявляється у використанні мовного знака одного концепту на позначення іншого на основі асоціацій за подібністю чи контрастністю. Відповідно *механізм метафори* – це взаємодія когнітивної структури донорської зони і когнітивної структури реципієнтної зони.

Донорська зона (donor domain або source domain) – це структура знань, властивості якої проектуються на властивості іншої структури знань. Вона надає мовні знаки на позначення властивостей іншої зони. Когнітивна структура донорської зони репрезентує узагальнений досвід життя людини й організована як “схема образу”. Це те, з чим зіставляється осмислюваний предмет (явище, дія, ознака). Донорська зона відносно проста, зрозуміла і постійно відтворюється в процесі взаємодії людини з дійсністю.

Реципієнтна зона (recipient domain або target domain) – та структура знань, на яку проєктуються властивості іншої структури знань. Вона запозичує мовні знаки із донорської зони. Когнітивна структура реципієнтної зони менш відома, менш конкретна, менш визначена. Це те, що зіставляється, осмислюється і пізнається. Так, у метафорі *вогонь кохання* донорською зоною є *вогонь*, а реципієнтною – *кохання*.

У процесі метафоризації реципієнтна зона частково структурується за подібністю до донорської, тобто відбувається *метафорична проєкція* (metaphorical mapping) донорської зони на реципієнтну. Під час такої проєкції профілюються деякі властивості донорської зони в реципієнтній, які, не маючи експліцитного вираження, виявляються як метафоричні наслідки структурування в семантиці частини або цілого тексту. Внаслідок метафоричної проєкції когнітивна структура донорської зони частково визначає спосіб осмислення реципієнтної зони.

Метафора є складним і багатограним явищем, що створює передумови для різних класифікацій. У нашому дослідженні основним є поділ на концептуальні й художні метафори. Серед художніх метафор виокремлено традиційні та індивідуально-авторські.

Концептуальна метафора – це стійке, зафіксоване в мовній і культурній традиції етносу, а отже, і в мисленні людей, використання мовного знака одного концепту на позначення іншого, що передбачає розуміння сутності позначуваного за аналогією до позначального.

Художня метафора – це використання мовного знака одного концепту на позначення іншого, що характеризується okazionalnistu, образністю, експресивністю, варіативністю розуміння. Його уможлиблюють нові зв'язки між донорською зоною і реципієнтною, які виникли внаслідок розгортання концептуальної метафори або залучення до метафоризації нових донорських чи реципієнтних зон. Отже, художня метафора похідна щодо концептуальної метафори. Вона, як і концептуальна, є ментальним, мовним і культурним феноменом, результатом цілеспрямованих і свідомих естетичних пошуків щодо мовного вираження творчої думки. Подібно до концептуальної метафори вона має значний пізнавальний та експресивний потенціал.

Механізм творення художньої метафори ідентичний механізму концептуальної метафори, його формують складні ментальні операції – сукупність динамічних інтеграційних процесів, в основі яких лежить проєктування властивостей донорської зони на реципієнтну зону (концептуальна інтеграція).

Водночас художня метафора істотно відрізняється від концептуальної. Вона оригінальна й позбавлена автоматизму і на етапі творення, і під час сприймання, допускає багато рівноправних інтерпретацій. Виразально-зображальний потенціал художньої метафори реалізується в поетичному

тексті, де вона виступає засобом художньої комунікації, виконує естетичну, когнітивну та комунікативну функції у всіх їх різновидах. Метафора має також значний текстотвірний потенціал. Вона семантично зв'язує текст, забезпечує його цілісність, впливає на формування глибинного змісту і породжує різночитання. У дослідженні терміни “художня метафора” і “поетична метафора” синонімічні.

Художня метафора буває індивідуально-авторською та традиційною.

Індивідуально-авторська метафора – це okazіональне використання мовного знака одного концепту на позначення іншого, пов'язане з мовотворчістю певного автора. Вона ґрунтується на особистісних уявленнях про властивості позначуваного та існує тільки в межах певного контексту.

Традиційна метафора – це використання мовного знака одного концепту на позначення іншого, зафіксоване в мовній і культурній традиції етносу. Ця метафора має сталу форму реалізації та зберігає образність, експресивність. В її основі лежить стереотип – фіксована структура свідомості, що сформувалася внаслідок пізнання дійсності певною спільнотою. Стереотипи можуть ґрунтуватися на архетипах і виступати символами у разі збагачення конвенціональною образно-естетичною інформацією (О. О. Селіванова). Традиційними метафорами є, зокрема, метафори міфологічного, біблійного, літературного походження.

Концептуальна метафора, традиційна метафора і метафоричний архетип – поняття взаємопов'язані, але не тотожні. Концептуальна метафора визначає спосіб концептуалізації світу у термінах донорської зони. Вона завжди традиційна, тому що закорінена у світогляді етносу. Проте не кожна традиційна метафора концептуальна, тому що не завжди визначає концептуалізацію світу, а лише вживається як образний засіб. Сфера її функціонування може бути обмежена фольклором і художньою літературою. Сфера ж функціонування концептуальної метафори набагато ширша. Наприклад, концептуальні метафори: *війна* → *суперечка*, *гроші* → *час*, *споруда* → *теорія*, *книга* → *природа*, *світло* → *розум*, *вода* → *почуття*, *боротьба* → *життя*, *рух* → *життя*; традиційні метафори: *око* → *місяць*, *мед* → *сонце*, *калина* → *дівчина* та ін.

Метафоричні архетипи – це метафори, в основі яких лежать архаїчні (міфологічні) уявлення. Вони можуть виявлятися як концептуальні метафори, і як традиційні. Наприклад: *мати* → *земля*, *океан* → *небо*, *вода* → *час*, *людина* → *сонце*. Водночас і концептуальні, і традиційні метафори бувають біблійного або літературного походження. Наприклад, концептуальні метафори *книга* → *життя*, *сад* → *життя* біблійного походження, а *театр* → *життя*, *сон* → *життя* літературного; традиційна метафора *птаха* → *людина* (*дівчина*, *жінка*) біблійного походження, а *крила* → *слово*, *серце* ↔ *мотор* літературного.

Субстратний шар мови української поезії становлять концептуальні метафори, наявні в текстах представників різних, навіть діаметрально протилежних, літературних напрямів, шкіл. Реципієнтні зони цих метафор пов'язані з темами, які мають глибокий моральний і світоглядний зміст, що виходить далеко за межі однієї епохи, та окреслюють проблеми, які турбують людство впродовж усього його існування. Кожна реципієнтна зона сформована на основі архетипу й має складний зміст, реалізація якого відбувається через різні донорські зони.

Концептуальні метафори з однією реципієнтною зоною, але різними донорськими зонами становлять *концептуальне ядро*. Наприклад, концептуальне ядро з реципієнтною зоною *кохання* становлять метафори *рослина* → *кохання*, *вогонь* → *кохання*, *напій* → *кохання*, *людина* → *кохання*, а концептуальне ядро з реципієнтною зоною *душа – істота* → *душа*, *рослина* → *душа*, *вогонь* → *душа*, *вода* → *душа*, *вітер* → *душа*, *споруда* → *душа* та ін.

Унаслідок варіювання або розгортання концептуальної метафори виникають численні художні метафори, які є індивідуально-авторськими інтерпретаціями традиційних реципієнтних зон. Наприклад, індивідуально-авторськими інтерпретаціями метафори *вода* → *час* є такі: *часу бездонні ріки* (Б. Лепкий); *і час твій берег ще не мис* (М. Вінграновський); *на березі часу* (І. Драч); *назад по ріці незворотнього часу* (Л. Костенко); *нуртує часу течія* (М. Луків); *в'язкі краплі часу* (Ю. Тарнавський); *краплі часу – лунко – серед тиші // повз рурки мозку* (Е. Андіївська); *неспокійний і глибокий // час тече між берегами* (С. Майданська); *п'ятоки часу* (Ю. Покальчук).

Динаміка концептуальної метафори – це зміни лексико-семантичної та / або граматичної структури базової метафори, зумовлені розширенням або звуженням проєкцій донорської зони на реципієнтну.

Зміни концептуальної метафори виникають у процесі інтелектуальної активності носіїв мови (творчих особистостей) під впливом соціокультурних чинників та регулюються лінгвокогнітивними механізмами.

Соціокультурними детермінантами динаміки концептуальної метафори є тип художньої свідомості, світоглядна парадигма доби, популярні філософські теорії, естетичні смаки й уподобання, морально-етичні норми, життєві цінності, національні традиції, панівна суспільна ідеологія, виразником яких є творча особистість. Ці чинники зумовлюють актуалізацію в мові поезії досліджуваного періоду концептуальних метафор, їх варіювання та розгортання, визначають внутрішню логіку процесів метафоризації та напрями змін (зокрема, футуризм актуалізує метафори урбаністичного змісту; символізм, імпресіонізм та неоромантизм активізують метафори міфологічного походження; сюрреалізм зумовлює появу парадоксальних (ірраціональних) метафор тощо). Вони детермінують склад і структуру

донорських і реципієнтних зон. Їх вплив на процеси метафоризації буває каузальним й акаузальним.

Динаміку концептуальної метафори спричиняють насамперед когнітивні процеси – ті психічні процеси, за допомогою яких людина отримує, трансформує і зберігає інформацію, а саме: *відчуття* (процес і результат психічного відображення певних властивостей об'єкта під час їх впливу на відповідні рецепторні системи суб'єкта); *сприймання* (процес і результат цілісного психічного відображення об'єкта під час активної взаємодії з ним суб'єкта); *уява* (процес і результат психічного відтворення образу об'єкта, відомого суб'єктові, за відсутності взаємодії з ним в цей момент); *мислення* (психічне відтворення властивостей об'єкта, недоступних безпосередньому чуттєвому відображенню). Усі вони разом утворюють ієрархічно організовану когнітивну сферу, яка взаємодіє з емоційними реакціями людини.

Серед лінгвістичних чинників, які уможливають зміни метафори, виокремлюємо дескриптивність і семантичну нерозчленованість конкретної лексики, а також зв'язок із позицією предиката.

Динаміка як сутнісна ознака концептуальної метафори виявляється в мові поезії у двох якостях: активізації та пасивізації. Активізація концептуальної метафори спричиняє появу нових (індивідуально-авторських) метафор через варіювання або розгортання базової моделі.

Варіювання концептуальної метафори – це зміна лексико-граматичного вираження метафори, зумовлена змістовим нюансуванням проєкцій донорської зони на реципієнтну, що спричиняє появу паралельної форми. Варіювання показує і для поетичних метафор. Варіанти метафори можуть відрізнитися лексичним складом, зокрема наявністю синонімічних компонентів (*обличчя сонця* (В. Свідзинський); *лик сонця* (В. Вовк); *люстро вод* (Є. Маланюк); *дзеркало вод* (І. Римарук)), граматичною формою одного із компонентів (*дивилося сонце* (О. Олесь); *сонце дивиться* (В. Сосюра); *сонце засміялось* (О. Олесь); *сміятись буде сонце* (О. Ольжич); *сміється сонце* (В. Вовк)), наявністю додаткового компонента (*в морі шумному життя* (В. Сосюра); *життя бурхливе море* (В. Сосюра); *часу бездонні ріки* (Б. Лепкий); *ріка незворотнього часу* (Л. Костенко)).

Розгортання концептуальної метафори – це зміна мовних знаків донорської зони, спричинена розширенням асоціативного простору між донорською і реципієнтною зонами. Уможливорює ці зміни рівень концептуалізації донорської зони: чим вищий рівень концептуалізації, тим більший динамічний потенціал метафори. Результатом розширення асоціативного простору між донорською і реципієнтною зонами концептуальної метафори *вода* → *душа* є такі індивідуально-авторські метафори: *море душі* (*в темную ніч я до моря душі // прислухаюсь*

(М. Семенко)); *душа – річка (моя душа підземна річенька // пливе пливе в краї незнані (М. Семенко); поет в мені – неначе риболов, // що річкою душі моєї йшов (Д. Павличко)); душа – криниця (так і душа твоя – криниця, // з якої я кохання п'ю (В. Сосюра); у нас душа – криниця, // з якої ви п'єте; тремтить душі дзвінке, роздерте плесо (О. Теліга) та ін.* Результатом розгортання концептуальної метафори *людина → вогонь* стали метафори: *блиском, блиском, // миготінням, // тріском, тріском, // лупотінням // розгулявся Цар-Огонь. // В золотих червоних ризах, // в димках білих, синіх, сизих // гнівно в'ється по карнизах, // всіх тримає осторонь. // То жахає гоготінням, // то віщує лупотінням: // “Я огонь, огонь, огонь!..” (Г. Чупринка); стрункою шиєю верх стін і брам // хитає в сторону праву та ліву // з жагою дикою; його жарким устам // кривавим віддиху безмежжя треба. // Та іскрами жбурляє в хмари з гніву, // що сам не може підпалити неба (про вогонь) (Б.-І. Антонич) та ін.*

Пасивізація концептуальної метафори веде до згортання метафоротворення й поступового припинення функціонування певної моделі в мові поезії. Наприклад, у мові української поезії ХХ ст. тривалий час була продуктивна концептуальна метафора *родинності*, сформована на архетипах. За цією метафоричною моделлю державу аналогізували із сім'єю: *єдина // народів сім'я (П. Тичина); мномомовна сім'я (А. Малишко); столицю – з матір'ю: Москва, ти нам мати, ласкава, єдина: // народів радянських у тебе родина (П. Тичина); союзні республіки – із сестрами, народи – із братами: мила сестро, чиста сестро, Білорусіє ясна! // З Україною у тебе ціль одна, душа одна, // із російським другом-братом, // в праці радісній завзятим, – // спільних дум глибочина! (М. Рильський); як спільно й здружено в однім чутті любові // з'єдналися брати – народи наші всі (М. Бажан).* Членами єдиної родини зображували регіони: *встав Донбас із-під руїн, // України славний син, // син радянської родини (М. Рильський), а також громадян країни: Я – син Країни Рад (М. Рильський); там люди нездолані, горді й суворі, // сини волелюбного й славного роду (М. Бажан).* Єдиною сім'єю поставала в українській поезії минулого століття також Україна: *а навкруги єдина, // велика дихала сім'я, // що зветься Україна (М. Рильський); з пісні встає України сім'я (Д. Павличко).*

Метафори *родинності* мали потужний вплив на читача, слухача. Вони структурували розуміння людиною держави, а відповідно визначали взаємодію “людина – держава”. Оскільки донорською зоною цих метафор була найбільша цінність людини – сім'я, то і реципієнтну зону *держава* осмислювали як таку саму цінність. На реципієнтну зону проектувалися і такі властивості сім'ї, як наявність певної ієрархії, взаємних зобов'язань та моральної відповідальності. Із сім'єю пов'язані найінтимніші почуття та емоції кожної людини, що й визначило інтенсивність впливу цих метафор. У

кінці ХХ ст. концептуальна метафора родинності втратила актуальність і припинила функціонування в мові поезії.

Пасивізувалися в різний час і з різних причин також деякі мілітарні метафори (зокрема, *слово-зброя*, що характеризує ранньоавангардистську поезію), артефактні метафори (а саме *перли мрій, самоцвіти дум, сльози-перли*, притаманні народницькій естетиці), природоморфні метафори (наприклад, *сонце свободи*) та ін.

Динаміка концептуальної метафори в мові української поезії ХХ ст. реалізується кількома способами. Насамперед – проектування раніше незадіюваних якостей та ознак донорської зони на реципієнтну, пов'язане з тим, що структура донорської зони передбачає можливі варіанти означення реципієнтної зони, “вказує напрями пошуку мовних форм, окреслює ту поняттєву (семантичну) сферу словника, звідки можуть бути взяті допоміжні сутності і відповідні терми – їх первинні найменування” (Н. А. Кузьміна). Наприклад, у метафорі *людина* → *вітер* донорськими зонами є когнітивні структури концептосфери ЛЮДИНА, які мають високий ступінь концептуалізації і містять характеристики людського організму, особистості, міжособистісних відносин, суспільно-господарської діяльності тощо. На реципієнтну зону проектують властивості людського організму, особливості його будови, фізіологічні процеси, фізичні особливості тощо з використанням відповідних мовних знаків. Асоціюючи *вітер* з *людиною*, українські поети ХХ ст. осмислюють його таким, що має *голову*: *вітрисько, буйна голова, // навчи не сумувати* (М. Луків); *волосся*: *волосся вітру* (В. Вовк); *очі*: *розплющив очі вітер на цибулю* (М. Вінграновський); *уста*: *а вітер // розкриває гарячі уста* (Є. Маланюк); *горло*: *вітру горло сохне // з жаги й тривоги* (І. Жиленко); *груди*: *по дорозі мене вітер обганя: // груди – колесом, // а хмари – з-за халяв* (Б. Олійник); *руки*: *вітра-велетня рука* (О. Олесь); *долоні*: *долоні вітру* (І. Калинець); *пальці*: *синіми пальцями вітер // стукає у шибки* (В. Сосюра); *плечі*: *у вітру на широкому плечі* (О. Забужко); *ноги*: *під ноги вітру* (А. Мойсієнко); *коліна*: *приляже вітру на коліна* (А. Мойсієнко). На реципієнтну зону *вітер* проектували властивості і стани людини: *кохати*: *вітер любе, // світ голубе, // обнімає, // пригортає, // струмнем ллється, // шовком в'ється, // шуми носе, // суше роси, // сам не знає, // що кохає* (О. Олесь); *плакати*: *плакав вітер у гаю* (В. Сосюра); *тужити*: *ах, вітер сам над містом тужить* (М. Драй-Хмара); *бути злим*: *вітер злий, несамовитий, // розлютований, сердитий // свище, грає, // закликає* (Г. Чупринка); *сміятися*: *темний вітер сміявся над нами* (В. Сосюра); *забувати*: *забув про ранок // неспокійний вітер* (Г. Чубач); *говорити*: *і сонний вітер лиш один // говорить шепотом зі мною* (В. Вовк) тощо; а також *дихати*: *легко, легко вітер дише* (Г. Чупринка); *пити*: *коли роси ще вітер не допив* (Є. Плужник); *спати*: *вітер спить іще в імлі дерев*

(В. Герасим'юк); *позіхати*: вітер *позіхав* (І. Жиленко); *сідати*: *хіба що вітер, тихий вітер // присяде вранці на траву* (Г. Чубач); *ходити*: *уночі // тут ходить вітер, і риплять мостини* (О. Забужко); *бігти*: *босоніж буйний вітер біг по броді, // ногами топче мокрим стручки* (Б.-І. Антонич) тощо. Внаслідок проектування тієї чи тієї властивості донорської зони на реципієнтну профілюються щоразу інші властивості реципієнтної зони. Вибір певної ознаки, якості донорської зони для проектування зумовлений взаємодією принципів детермінізму, імовірності та випадковості.

Рівень концептуалізації донорської зони *людина* значний і різноманітний, тому існує багато варіантів заповнення концептуальних лакун (неусталених метафоричних проєкцій у межах концептуальної метафори). Можливість широкого вибору одного з них допомагає письменнику виявити оригінальність поетичного мовомислення, незважаючи на узвичаєність концептуальної схеми, показати невідомі грані описуваного. Зокрема, певна суспільна характеристика людини (соціальний статус, родинні зв'язки, господарська чи професійна діяльність тощо) також може бути спроектована на реципієнтну зону *вітер*, що її підтверджують метафори української поезії ХХ ст. У досліджуваних текстах *вітер* зображено то як *вигнанця* (Г. Чупринка), то як *зайду* (І. Муратов), то як *голодранця* (Л. Костенко), то як *грабіжника* (Л. Костенко). Поети називають його *братом* (О. Олесь, М. Йогансен, Г. Чупринка, І. Драч) або номінують як представника певної професії: *сторож* (П. Филипович), *листоноша* (Б. Рубчак), *двірник* (Б.-І. Антонич, В. Вовк), *хорунжий* (М. Йогансен), найчастіше – *музикант* (Б. Лепкий, Б.-І. Антонич, В. Сосюра, М. Бажан, О. Теліга, Д. Павличко, Л. Костенко та ін.).

Проектування тієї самої властивості донорської зони на реципієнтну не означає автоматичне відтворення стандартної форми. Наприклад, *вітер* асоціюється з музикантом у творчості багатьох поетів ХХ ст., але митці уявляють його гру на різних інструментах: *вітри на арфу грають* (П. Тичина); *п'яне піано на піаніні трав // вітер заграв* (Б.-І. Антонич); *північний вітер грає на дуду* (В. Свідзінський); *піднімали вітри мільон трембіт // понад Черемошем* (А. Малишко); *десь вітер грає на віолончелі* (В. Симоненко) та ін. Побудовані на музичних асоціаціях метафори активізують візуальне або акустичне сприйняття. У П. Тичини, як засвідчує ширший контекст, жито, яке хитається *від вітру*, нагадує струни арфи; у Б.-І. Антонича трави, які погойдуються *від вітру*, схожі на клавіші піаніно. В. Свідзінський, А. Малишко і В. Симоненко будують метафори на враженнях від звукового сприйняття вітру. Ці враження різні, оскільки звучання дуди, трембіти та віолончелі неоднакове. Відповідно в кожній метафорі профільовані різні звукові характеристики вітру.

Проте навіть у тому разі, коли інструмент, на якому грає вітер-музикант, у різних митців той самий, текстові реалізації метафоричної моделі, профільовані в ній властивості та зміст різняться: *на березовій скрипці вітер грав* (Б.-І. Антонич); *вітри галактик – вічні скрипалі* (Л. Костенко); *вітер під вікном – жебрак-скрипаль* (Д. Павличко).

Проектування нових пізнаних якостей та ознак традиційної донорської зони засвідчено, наприклад, в індивідуально-авторських метафорах, утворених на основі концептуальної метафори *рух (дорога) → життя*: у поезії Б.-І. Антонича “Велика подорож” актуалізовано такий засіб пересування, як *поїзд*, а в одній із поезій збірки “Рубаї” Д. Павличка – ескалатор, який везе когось угору, а когось униз: *на ескалаторі життя – // одні в долину, інші в гору*.

Зміни концептуальних метафор регулює принцип інваріантності, який обмежує проектування властивостей донорської зони на реципієнту. Проекція відбувається за наявності онтологічних відповідностей у структурах знань донорської та реципієнтної зон. Порушення цього принципу призводить до появи парадоксальних метафор або абсурдних словосполучень.

Виявом динаміки концептуальної метафори є розгортання базової метафоричної моделі у межах одного тексту (метафора конструювання). У таких випадках відбувається тиражування мовних знаків донорської зони на позначення реципієнтної зони. Найчастіше масштабного розгортання в українській поезії ХХ ст. набувають антропоморфні метафори: *людина → осінь* (Б. Лепкий, В. Свідзинський, Є. Плужник, А. Малишко, Л. Костенко, О. Забужко); *людина → вітер* (О. Олесь, М. Рильський, В. Симоненко, Л. Костенко, В. Вовк); *людина → ніч* (Б. Лепкий, О. Олесь, М. Зеров, В. Сосюра, В. Вовк); *людина → вечір* (М. Йогансен, Б.-І. Антонич, М. Семенко, П. Тичина, Л. Костенко, І. Драч); *жінка → земля* (Б. Лепкий, Т. Осьмачка, М. Рильський, Є. Маланюк, А. Малишко, І. Калинець); *людина → дощ* (В. Свідзинський, М. Рильський, Л. Первомайський, А. Малишко, Е. Андієвська); *людина → день* (П. Тичина, М. Йогансен, М. Семенко, В. Стус) та ін. Рідше розгортаються метафори інших типів, наприклад, зооморфні: *голуб → вечір*; *бик → гроза*, *змії → блискавки*; *вівці → хмари*, *пес → потяг*; фітоморфні: *квітка → осінь*; *тюльпан → сонце*, *рослина → мова*; артефактні: *споруда → поезія*.

Суть контамінації метафоричних моделей полягає в тому, що у процесі поетичної творчості з'являються асоціативно ускладнені метафори, які виникли на основі однієї чи кількох базових метафоричних моделей. Наприклад, М. Вінграновський шляхом контамінації базових моделей *вода → небо* та *вода → мрія* створив асоціативно ускладнену метафору *плескав небо мрій своїх*. Ключовими концептуальними ознаками *води*, *неба* і

мрії, імплікованими в ній, стали чистота, приємність, мінливість, динаміка, а також уявлення про небо як щось високе, важкодосяжне, але бажане. Ланцюг авторських асоціацій продовжила архетипна модель *дорога* → *життя*, репрезентована лексемою *шлях*: *я плескав небо мрій своїх // на твоїй дівочий шлях*.

У мові української поезії ХХ ст. зафіксовано численні асоціативно ускладнені метафори, в яких опущено проміжні ланки поетичних асоціацій: *арфами, арфами – // золотими, голосними обізвалися гаї, // самодзвонними. // йде весна // запашна, // квітами-перлами // закосичена* (П. Тичина); *рукою обійми холодні жили твору* (М. Бажан); *грановиті списи рим* (М. Бажан); *хитливі тіні древніх веж // тебе тримають на поверхні слова, // плиткого і лискучого* (І. Римарук).

Динаміка метафори зумовлена використанням нових донорських зон на означення традиційної реципієнтної зони. Поштовхом до цього є загальна цивілізаційна динаміка людства, що виявляється у зміні мислення людини та появі нових реалій життя. Знання про ці реалії стають новими донорськими зонами в осмисленні традиційних для поезії реципієнтних зон. Наприклад, використання нової донорської зони зафіксовано у поезії “Німі братове” (1965 р.) І. Драча, в якій архетип *дерева* інтерпретовано у зв’язку з реаліями науково-технічного прогресу: *акумулятори жахних протуберанців, // шумливі трести молодого кисню, // коронні гетьмани дзвінкого хлорофілу, // німі братове голосних поетів: // у лініях долонь зелених ваших // велика загадка й людської таїни – // в поетів і дерев серця беззахисні, // лише згоряючи, вони слугують сонцю*.

Динаміку метафори у мові української поезії ХХ ст. уможливило залучення до процесів метафоризації нових реципієнтних зон, для осмислення яких актуалізують традиційні донорські зони. Так, А. Малишко *атомну війну* традиційно осмислює як *завірюху*: *атомна завірюха, а атомне ядро* персоніфікує: *і атомне ядро в трави пощади просить*.

Процеси метафоризації в мові української поезії ХХ ст. підпорядковані законам хвилеподібного розвитку: на зміну періодам активного метафоротворення приходять періоди спаду, що виявляється у поверненні до традиційних моделей. Активізація процесів метафоризації в мові української поезії спостерігається в 10–20-ті, 60-ті та 80-ті роки ХХ ст., тобто ті періоди, коли інтенсифікуються соціальні процеси, змінюється художня свідомість, з’являються нові естетичні парадигми. В інший час у метафоротворенні, як і в мові поезії загалом, переважає вплив традиції.

Метафора, як найпродуктивніший засіб збагачення мови, є показником розвитку українського поетичного мовомислення, яке впродовж ХХ ст. стає дедалі більш емоційно-асоціативним і водночас спрямованим у раціональну площину.

Л і т е р а т у р а :

1. *Лакофф Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
2. *Селіванова О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
3. Теория метафоры / [вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.

R e f e r e n c e s :

1. *Lakoff D.* Metaphory, kotorymi my zhyvyom [Metaphors we live by] / D. Lakoff, M. Dzhonson. – М. : Editorial URSS, 2004. – 256 s.
2. *Selivanova O.* Narisy z ukrainskoi frazeologii (psihokognitivniy ta etnokulturniy aspekty) [Essays on Ukrainian phraseology (psycho-cognitive and ethno-cultural aspects)] : [monofgafiya] / O. Selivanova. – К.; Cherkasy : Brama, 2004. – 276 s.
3. Teoriya metafory [Theory of metaphor] / [vstup. st. i sost. N. D. Arutyunovoy; obsh. red. N. D. Arutyunovoy i M. A. Zhurinskoy]. – М. : Progress, 1990. – 512 s.

Кравец Л. В. Концептуальная метафора в языке украинской поэзии XX в.

В статье описаны закономерности изменений концептуальной метафоры в языке украинской поэзии XX в. Раскрыт механизм формирования метафоры. Охарактеризованы имманентные признаки концептуальной и художественной метафор. Доказано, что концептуальная метафора является основой возникновения художественной метафоры. Определена лингвокогнитивная основа и социокультурные детерминанты динамики концептуальной метафоры. Определены наиболее продуктивные концептуальные метафоры и проанализирована их динамика в исследуемых источниках. Выявлен волнообразный характер процессов метафоризации в языке украинской поэзии XX в.

Ключевые слова: концептуальная метафора, художественная метафора, динамика концептуальной метафоры, донорская зона, реципиентная зона, метафорическая проекция, аналогизация, профилирование, язык украинской поэзии.

Kravets L. V. Conceptual metaphor in the language of the XX-century Ukrainian poetry.

The article describe establishes regularities of the changes of conceptual metaphor in the language of the Ukrainian poetry of the 20th century. The metaphor forming mechanism is described. Immanent features of conceptual and artistic metaphor are characterized. The work proves that conceptual metaphor is the basis for the emergence of artistic metaphor. The linguo cognitive foundation and sociocultural determinants of artistic metaphor dynamics are determined. The most productive conceptual metaphors are determined and their dynamics within the sources under consideration is analyzed. It has been found that metaphorization processes in the language of the 20th-century Ukrainian poetry possess a wave-like sinuous character.

Keywords: conceptual metaphor, artistic metaphor, conceptual metaphor dynamics, source domain, target domain, metaphorical mapping, analogization, profiling, the language of Ukrainian poetry.